

De overheid en het landschap in de droogmakerijen van de 16e tot en met de 19e eeuw

Albert J. Thurkow

In het grafelijk octrooi voor de droogmaking van het Boekelermeer (gedateerd 1-7-1567) kregen de ingelanden enige publiekrechtelijke bevoegdheden toegekend; zij mochten het land 'keuren, schouwen en verkeuren'. Het Hof van Holland bevestigde een jaar later dit zelfbestuur; een dijkgraaf en heemraden werden uitdrukkelijk gemachtigd om de werken van de nieuwe polder te mogen opnemen, te schouwen en te visiteren en *hunne dingstoel van recht te moegen houden binnen den stede Alckmaer oft en anders opten dijckage van de Bouckelermeer ende elders dairt van noode wesen sal tot conservatie van de wercken en dijckage*¹. Het toekennen van dergelijke rechten was in de 16e eeuw uitzonderlijk, maar werd in de 17e eeuw regel. Bedijkers kregen toen algemeen het recht om polderbesturen te vormen. Daar de plannen tot droogmaking van meren en plassen in eerste instantie door de bedijkers zelf werden opgesteld, zou men hieruit kunnen concluderen, dat de overheidsinvloed via deze polderbesturen op de inrichting van de 17e-eeuwse droogmakerijen groot is geweest. Dit geldt in nog sterkere mate toen in de 18e eeuw de meeste aanvragen tot droogmaking werden ingediend door openbare lichamen, ambachten e.d. De polderbesturen die vervolgens werden gecreëerd, waren meestal nauw aan deze openbare organen gelieerd.

Het lijkt daarom interessanter om na te gaan welke invloed het hogere algemene bestuur op de plannen heeft gehad. Dit hogere bestuur werd gevormd door de grafelijke regering in de 16e eeuw tot de Acte van Verlatinghe (1581), vervolgens de Staten van Holland en West-Friesland en die van Friesland in de 17e en de 18e eeuw, en tenslotte het rijk en de provincies in de 19e eeuw. Er zal tevens, waar nodig, kort worden ingegaan op de invloed van de hoofdwaterschappen in zuidelijk Holland. Utrecht behoeft geen afzonderlijke aandacht. Pas op het einde van de 18e eeuw ondernam het provinciebestuur hier zelf een eerste poging tot

droogmaking. De overige activiteiten op dit punt dateren uit de 19e eeuw en onderscheiden zich wat overheidsinvloed betreft niet van Holland.

De 16e en 17e eeuw

Men kan zonder meer vaststellen dat de grafelijkheid, en later de Staten van Holland en West-Friesland, de totstandkoming van droogmakerijen positief hebben begeleid. Het hogere bestuur was gevoelig voor een argument als *'t proffijt dat wij dairuijt zullen moegen genieten* in de vorm van de zogenaamde grafelijke recognitie, die bedijkers jaarlijks moesten betalen². Van meer belang voor de autoriteiten leken echter motieven als de noodzaak van een uitbreidende werkgelegenheid en voedselvoorziening *omdat de landen ende steden merckelijcken meer gepeupleert ende bewoont werden als voor dertigh en veertigh jaeren*³. Zo werd de grafelijke recognitie meestal laag gesteld. In het Noorderkwartier van Holland varieerde dat van f 0,25 per morgen voor de Beemster en de Purmer tot f 3,- in de Starnmeer (De Vries, 1876, p. 404). Tevens werd een groot aantal fiscale vrijstellingen verleend voor een reeks van jaren (meestal 15 jaar, maar soms meer).

De invloed van de hogere overheid op de vormgeving van de nieuwe polders en hun naaste omgeving bleef evenwel meestal indirect. Men volstond met in de octrooien de eis vast te leggen dat de bedijkers *gehouden sullen wesen voor ende alee in 't werck ende tot voorsz. bedijckinge te mogen treden, contentement te doen allen degenen, die pretenderen sullen mogen daarbij te wesen geïnteresseert*⁴. Om te voorkomen dat ruzies over de aanleg van nodige waterlossingen en scheepvaartkanalen etc. zich eindeloos zouden voortzetten, werd in het octrooi van de Starnmeer bepaald dat een commissie bestaande uit gecommiteerde raden of statenleden, of uit de rekenkamer of uit de hoge raad een besluit over de geschillen mocht nemen zonder beroepsmogelijkheid. Op grond van de contente-

mentsregel werden bijvoorbeeld de bedijkers van het Starnmeer gedwongen delen van hun ringvaart veel dieper en breder uit te voeren dan zij oorspronkelijk van plan waren geweest om tegemoet te komen aan verlangens van de stad Alkmaar voor de scheepvaart en van het hoogheemraadschap der uitwaterende sluizen van Kennemerland en West-Friesland voor de grootte van de boezem (De Roever, 1944, pp. 175-188; Danner, p. 4). In slechts enkele gevallen, vooral bij de Purmer (1617), de Heerhugowaard (1625) en de Schermer (1631) werden werken in verband met derden in de octrooien zelf voorgeschreven⁵.

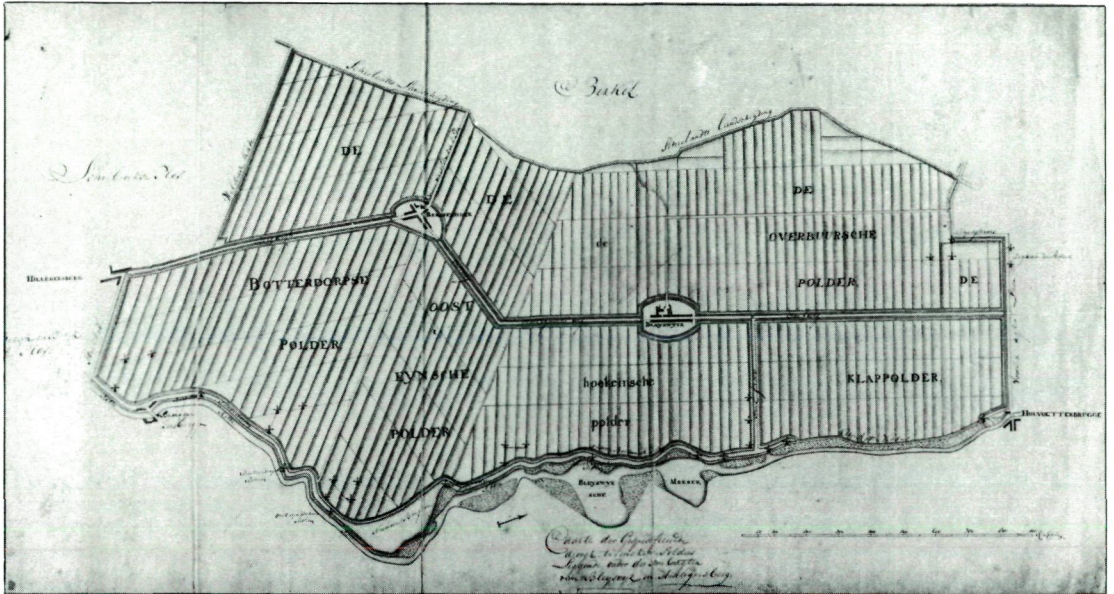
De inrichting van de droogmakerijen zelf werd geheel overgelaten aan de bedijkers. Dit is kennelijk vanzelfsprekend geweest, want slechts een enkele maal werd dit expliciet in een octrooi vastgelegd: *de supplianten hebben autoriteit omme haer molens, sluijzen, watertochten, verlaten, wegen, kaden, dammen, hoofden, heulen, bruggen met hetgeen daeraen kleeft bij henzelve te mogen stellen, maken ende desnoot zijnde herstellen, herleggen, hermaecken*⁶. De vormgeving van een nieuwe droogmakerij in de kavelcondities – dat eigenaardige mengsel van inrichtingsplan, reglement, keur en civiel burendrecht – werd door de ingelanden zelf vastgesteld en niet meer door een hogere overheid getoetst. Alleen in het geval van de Purmer werden de kavelcondities door de Staten zelf vastgesteld, niet omdat van hogerhand de behoefte ontstond zich met de inrichting te bemoeien, maar wel omdat deze kavelcondities niet door alle ingelanden unaniem waren goedgekeurd en de verkaveling toch voortgang moest vinden. Toen ongeveer 30 jaar later een kleine aanpassing in deze kavelcondities wenselijk werd geacht (vergroting van het bebouwingsverbod rondom molens van 50 naar 100 roe), werd deze wijziging heel consequent ook aan de staten ter goedkeuring voorgelegd⁷.

De Staten van Friesland hebben, voorzover valt na te gaan, in de 17e eeuw een overeenkomstig beleid ten aanzien van verzoeken tot

droogmaking gevoerd als in Holland. Helaas zijn de meeste octrooien uit die tijd niet (makkelijk) traceerbaar, maar een octrooi voor de bedijking van het Workumermeer d.d. 22-7-1620 laat zien dat de toestemming van de Staten per apostille op het verzoekschrift werd gesteld zonder een enkel artefactueel voorschrift⁸. Vier andere 17e-eeuwse droogmakings-octrooien, te weten voor De Kolken (d.d. 22-7-1644), het Klaarkampstermeer (d.d. 7-3-1650), het Stortemeer (d.d. 13-11-1657) en het Louwstermeer (d.d. 20-6-1672) werden wél in de staten-resoluties opgenomen, maar ook hierbij werd geen enkele voorwaarde gesteld⁹. In de Stavereense Meren zou de aanleg van de Warnstervaart door de Staten bij het octrooi (14-3-1613) zijn voorgeschreven (Van der Aa, 10, 1847, pp. 676-677). Tenslotte dient nog te worden vermeld dat de Friese Staten op 18-7-1633 een besluit namen, waarbij aan droogmakers in het algemeen een onteigeningsrecht voor benodigde gronden, alsmede het recht tot verlegging van *tillen, vaerten, syllen en dammen* werd toegekend onder eventuele definitieve arbitrage van de provinciale raad ingeval onenigheid hierover¹⁰.

De 18e eeuw

Vergeleken bij de voorafgaande periode werd de overheidsbemoeienis in het gewest Holland in de 18e eeuw duidelijk intensiever. In 1681 stelde de statenvergadering al de algemene regel dat voortaan geen octrooiaanvraag voor een droogmakerij in overweging zou worden genomen, voordat het betrokken hoofdwaterschap hierover was gehoord (Fockema Andreae, 1934, pp. 228-231). Voordien was dat incidenteel wel gebeurd, bijvoorbeeld in het geval van de droogmaking van het Zoetermeer (1614), maar in de 18e eeuw werden de teugels aangehaald. Verreweg de meeste aanvragen in zuidelijk Holland waren toen afkomstig van openbare organen, en de hogere overheid achtte het daarom zaak dat op een juist beleid voor

Figuur 1. Verkavelingsplan van de eerste staatsdroogmakerij: Bleiswijk en Hillegersberg (Algemeen Rijksarchief, VTH 2410b).

een riskant werk als een droogmakerij nauwlettend werd toegezien. Niet alleen was het advies van de hoogheemraadschappen verplicht, maar bovendien werden de droogmakerijen in zuidelijk Holland in de octrooien onder het oppergezag van deze instanties geplaatst. Feitelijk betekende dit dat de technische dienst van de hoofdwaterschappen het verkavelingsplan inclusief de bemaling van de droogmakerijen voorbereidde.

Bij de veenderijen waren de hoogheemraadschappen tot eind 18e eeuw gemachtigd het vervenings- en droogmakingsconsent zelf af te geven en was hun technische dienst ook hier betrokken bij de droogmakingsplannen. In de andere gevallen moest het vervaardigde verkavelingsplan, vervat in een zogenaamd conceptbedijkings- of projectreglement, tezamen met de octrooiaanvraag ter goedkeuring aan de Staten worden voorgelegd. Meermalen werd de indiening van een *authentieke kaart figuratief* bij de secretarie van de Staten verlangd¹¹. Het

is dus niet verbazingwekkend dat de toenemende invloed van de technische diensten van de hoogheemraadschappen in zuidelijk Holland tot een zekere standaardisering van de vormgeving aldaar heeft geleid. Er werd voortaan gesproken van de Zuidhollandse verkaveling, die als belangrijkste kenmerk een normatief gunstige verhouding van de polderboezem tot de totale oppervlakte had van 1:10 (Thurkowi, 1990).

Voor droogmakingsplannen buiten het gebied van de Zuidhollandse hoogheemraadschappen gold natuurlijk niet de bepaling van het oppertoezicht van deze organen, maar wel dezelfde procedure van indiening van het projectreglement. De Staten van Holland hadden vanaf 1731 ook zelf de mogelijkheid gecreëerd om droogmakingsplannen op deskundige wijze te toetsen. In genoemd jaar werd Cornelis Velsen als waterstaatsklerk aan het secretariaat van de Staten verbonden en in 1754 werd prof. J. Lulofs tot inspecteur-generaal van 's Lands

rivieren benoemd (Fockema Andreae, 1951). Of deze nieuwe controlemogelijkheid aanleiding heeft gegeven tot verwerping of éézijdige wijziging van projectreglementen is minder duidelijk. Waarschijnlijk had de nieuwe procedure al een gunstige invloed op de kwaliteit van de plannen. Wij signaleerden slechts twee gevallen, waarin door de Staten veranderingen in een concept-projectreglement waren aangebracht, te weten in 1741 in het octrooi voor de Vriesekoopse Poelen en in 1759 voor de Noordplassen¹².

De toenemende overheidsinvloed werd bijzonder manifest in de grote droogmakerijen, die het gewestelijk of provinciaal bestuur respectievelijk in 1772 (Bleiswijk en Hillegersberg) en in 1796 (Nieuwkoop en Zevenhoven) zelf ondernam. De vormgeving van deze projecten is geheel en al een aangelegenheid van het hogere bestuur geweest, waarbij ten volle gebruik werd gemaakt van de beschikbare deskundigheid op waterstaatkundig terrein (figuur 1). Bij de eerstgenoemde droogmakerij heeft de droogmakingscommissie, bestaande uit enkele gecommitteerden uit de staten, als vernieuwing in het bemalingssysteem de windmolen met hellend scheprad ingevoerd. Deze innovatie zou veel stof doen opwaaien, maar droogmaking én vernieuwing van staatswege zetten een trend voor de 19e eeuw (figuur 2).

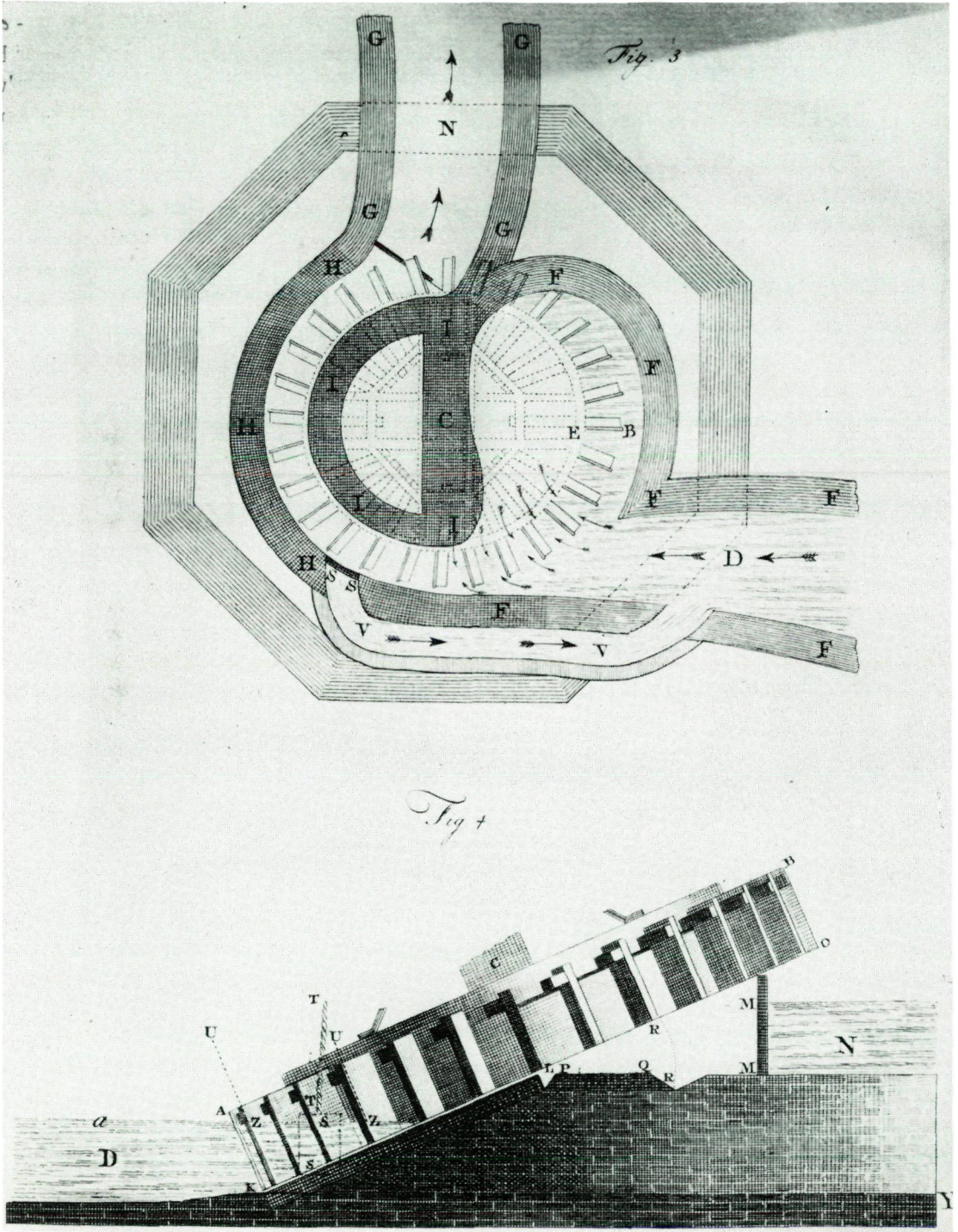
In Friesland zijn in de 18e eeuw, voorzover kan worden nagegaan, slechts twee droogmakingsoctrooien verleend voor vier kleine meertjes. Op grond van één van deze octrooien, die voor het Hempenser- en voor het Louwsmeer (24-4-1779), lijkt het alsof ook de Friese Staten wat meer eisen stelden. Bij de Hempensermeer werd de breedte en de diepte van de rongsloot voorgeschreven en de aanleg van een

publieke vaart verlangd. In het octrooi voor het Wanswerdermeer en het Oogvliet (9-11-1753) werd echter geen enkele artefactueel voorschrift opgenomen. Van de indiening van een projectreglement was in beide gevallen geen sprake¹³. Het is dus aannemelijk dat Friese droogmakers in de 18e eeuw wat meer vrijheid genoten dan die in Holland. Dit lijkt temeer zo, omdat er in die eeuw in Friesland een aantal meertjes en verveningen is drooggemaakt zonder octrooi (Schultz, 1987, pp. 55-64).

De 19e eeuw

In de politiek verwarde periode van 1795-1813 zijn zeer weinig droogmakingsactiviteiten gestart. Wel werden de door de provincie Holland in 1796 geëntameerde droogmakerijen van Nieuwkoop en van Zevenhoven op staatsniveau voltooid. Na deze periode werd in het Koninkrijk der Nederlanden de al in de 18e eeuw gesignaleerde toenemende invloed van de hogere overheid op de inrichting van droogmakerijen verder vergroot. In de grondwet van 1815 werd het oppertoezicht op de waterstaat toegekend aan de koning. Ten aanzien van droogmakerijen werd dit zo geïnterpreteerd dat een vergunning voortaan alleen per Koninklijk Besluit werd verleend. Dit gold ook voor gereguleerde veenpolders, voorzover die al niet in de 18e eeuw van de hoogheerraadschappen een vervenings- en droogmakingsconsent hadden ontvangen. Bedrijkers moesten hun uitgewerkte plannen en kaarten indienen bij de minister van binnenlandse zaken en waterstaat, die vervolgens de stukken voor advies naar het betrokken provinciebestuur zond. Dit bestuur won op zijn beurt inlichtingen in bij de betrokken gemeenten en waterschappen en vooral bij de hoofdgenieur

Figuur 2. Droogmaking en innovatie door de centrale overheid. In 1772 entameerde het gewest Holland de droogmakerij van Bleiswijk en Hillegersberg en hierbij werd de toon voor latere staatsondernemingen gezet. Gecommitteerde raden voerden een nieuw type windwatermolen in, namelijk die met hellend scheprad. Hiervan werd een grotere capaciteit verwacht dan van de normale schepradmolen.

van de waterstaat in de provinciehoofdstad. Daarna werd het provinciaal advies met de stukken naar de minister gezonden, die het project op de derde afdeling van het departement (waterstaat) nog eens liet bezien. Als alles bevredigend werd bevonden, werd de vergunning per Koninklijk Besluit verleend, terwijl de minister hieraan een beschikking toevoegde met eventuele voorwaarden en veelal een hele reeks van gespecificeerde artefactiële voorschriften¹⁴. Deze vergaande bemoeienis met de inrichting leidde er toe dat als tijdens het werk een kleine verandering nodig bleek, opnieuw toestemming van de minister moest worden gevraagd. Dat was in 1863 het geval bij het Noordmeer bij Broek in Waterland, waar tijdens de droogmaking een kleine verschuiving van het stoomgemaal nodig bleek¹⁵. Bij een deel van de gereguleerde veenderijen in Zuid-Holland werd de inrichting gedeeltelijk gedelegeerd naar de hoogheemraadschappen.

Het entameren van grote droogmakingsprojecten door de staat nam in de 19e eeuw verder toe: Zuidplaspolder (1840), Haarlemmermeerpolder (1852), Prins Alexanderpolder (1874). De staatscontrole op de eerste inrichting exclusief boerderijen was in deze ondernemingen absoluut. Hoewel droogmakingsplannen van particulieren en van de staat door deskundigen, waaronder waterstaatsingenieurs, werden getoetst respectievelijk opgesteld, was daarmee succes lang niet altijd verzekerd. Vele droogmakerijen ondervonden in hun eerste ontginningsfase grote problemen op het punt van de waterbeheersing. De oorzaken hiervoor waren verschillend en meestal complex. Zo was er tot ver in de eerste helft van de 19e eeuw nog weinig ervaring met de technische en economische kwaliteiten van stoomgemalen. Dit speelde bijvoorbeeld een rol bij de problemen in de Zuidplas-, de Haarlemmermeer- en de particuliere Graftermeerpolder (1847) (Thurkow, 1986). Ook konden onbekende en onverwachte lokale omstandigheden roet in het eten wer-

pen, zoals in de (particuliere) zuidelijke Legmeerpolders (1882), waar de venige en bultenrijke bodem zich moeilijk liet egaliseren (De Boer, 1981, pp. 61-63). Soms ook was er iets mis met het plan, zoals bij de Graftermeer. In dit opzicht was de gang van zaken bij de verkaveling in de Haarlemmermeer intrigerend. Het verkavelingsplan dat de minister in 1850 goedkeurde, lijkt in waterstaatkundig opzicht heel doelmatig. Er werd uitgegaan van kavels van 5 ha en een polderboezemverhouding van 1:14. Vanwege de precaire financiële situatie van de droogmaking werd echter voorgesteld grotere kavels van 10 ha met een boezemverhouding van 1:22 te proberen. De kopers van de grond werden geacht later zelf de nodige sloten te doen graven, wat zekere voordelen (lagere kosten, steviger bodem, meer grond voor verkoop) maar ook nadelen (lagere grondprijs) had¹⁶. De uiteindelijke kavelgrootte van 20 ha met een boezemverhouding van 1:32 voldeed evenwel niet meer aan minimale eisen. Het besluit daartoe werd, voorzover kan worden nagegaan, niet gemotiveerd en zelfs niet schriftelijk vastgelegd en kan niet meer worden gerekend tot verantwoorde planning. Financiële nood heeft hier het rationele planningsproces gefrustreerd met kwalijke gevolgen voor grote delen van de nieuwe polder in de eerste ontginningsfase.

De sterke staatsinvloed op droogmakingsplannen heeft in een aantal gevallen ook geleid tot innovaties bij de bemaling. Hoewel de invoering van een partiële stoombemaling in de Zuidplaspolder en van een volledige stoombemaling in de Haarlemmermeerpolder om verschillende redenen niet tot navolging hebben genood, was dat wel het geval met de in 1869 in de Prins Alexanderpolder geplaatste stoomcentrifugaalgemalen (Van der Pols, 1978, p. 6). De departementale waterstaatsingenieurs waren in die tijd overtuigd geraakt van de superioriteit van dit type gemaal. Onder hun invloed werd ook het eerste stoomcentrifugaalgemaal in 1866 in Zuid-Holland gebouwd in een kleine

particuliere droogmakerij (Thurkow, 1987).

In Friesland was de procedure bij het aanvragen van een vergunning tot het droogmaken van een meer in de 19e eeuw niet anders dan in Holland. Wel was er een afwijking bij de zeer complexe situatie van de verveningen. Sinds 1823 werden in Zuidoost-Friesland grote gebieden door het provinciaal bestuur als veendistricten aangewezen, waarin vervolgens een aantal gereguleerde veenpolders werd gesticht. De reglementering tot bepoddering, vervening en droogmaking van deze veenpolders moesten bij Koninklijk Besluit worden goedgekeurd, maar bevatten in het algemeen geen beperkte verveningsperiode en geen gedetailleerd droogmakingsplan. In de specifieke Friese context werd meestal uitdrukkelijk individuele droogmaking en ontginning van verveende percelen toegestaan. Dit was mogelijk, omdat het oppervlak door de vervening maximaal circa 2,5 meter, en vaak veel minder, werd verlaagd. Deze vrijheid had binnen de veenpolders meestal een landschap bestaande uit een schakering van hoger gelegen nog niet verveende, dras staande verveende en lager gelegen drooggemaakte percelen tot gevolg. De waterbeheersing bleef daardoor in een aantal gevallen lange tijd zeer moeizaam (Thurkow, 1989). Op kleinere verveningen kreeg de Friese overheid pas meer greep na de invoering van het provinciaal reglement op de lage verveningen in 1849.

Slotopmerking

De invloed van de hogere overheid op de vormgeving van de droogmakerijen nam tot 1900 steeds toe. Wellicht was dit in het bijzonder in de 19e eeuw niet alleen afgestemd op het waterstaatsbelang, maar op een meer omvattende visie van welvaartsbevordering (Jeurgens, 1990). Evenwel hebben engere of wat ruimere doelstellingen lang niet in alle gevallen tot een bevredigend resultaat geleid. Van sociale planning was bij de ontginning van de nieuwe

droogmakerijen in de besproken periode niet of nauwelijks sprake. Ter Veen (1925) kenschetste de sociale ontwikkeling in de Haarlemmermeerpolder na de droogmaking als een vorm van sociaal darwinisme (struggle for life, survival of the fittest). Dit is onzes inziens trouwens lang niet in alle staatsondernemingen zo scherp het geval geweest. De vormen van sociale planning, die de opbouw van de Zuiderzeepolders zouden kenmerken, werden vaak in scherp contrast tot een 19e-eeuws 'laissez faire' principe gezien. Men zou gelet op de in deze bijdrage geschetste ontwikkeling van het overheidsbeleid het 20e-eeuwse tijdperk van fysieke en sociale planning als een logisch vervolg van de trend in vorige eeuwen kunnen zien.

The state and the landscape in the drained lakes, 1500- 1900

The author describes the influence of the authorities on the inpoldering of lakes in the above-mentioned period. In the 16th and 17th century the government usually took indirect measures only: measures restricted to protecting the interest of a third party. In the 18th century public influence increased, especially through major projects which were initiated and carried out by the state.

State influence increased with ups and downs in the 19th century. Both the physical and the social planning of inpoldering in our age can be seen as a direct result of state policy in former centuries.

Literatuur

- AA, A.J. van der (1847). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Deel 10. Gorinchem.
- BOER, P.G.J. de (1981). Wegen naar vrijheid; grepen uit de geschiedenis van het Zuiderlegmeergebied. Ouderkerk aan de Amstel.
- DANNER, H.S. (z. j.). De Starnmeer en Kamerhop; een beknopte geschiedenis van een 17e-eeuwse droogmakerij. Alkmaar.
- FOCKEMA ANDREAE, S.J. (1934). Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857. Leiden (herdrukt in 1982).

- FOCKEMA ANDREAE, S.J. (1951). Centraal Waterstaatsbestuur in Nederland. In: Publicaties van het Genootschap van Napoleontische Studiën, afl. 1, pp. 27-36.
- GROOT PLACAETBOECK vervattende de placaten ... van de ... Staten Generaal der Verenigde Nederlanden ende van de ... Staten van Hollandt en West-Vrieslandt mitsgaders van de ... Staten van Zeelandt (1658-1796). Bijgeenbracht door C. Cau (voortgezet door anderen). 9 delen. 's-Gravenhage.
- JEURGENS, C. (1990). De waterwolf bedwongen. Ruimtelijke planning in het tweede kwart van de 19e eeuw: de Haarlemmermeer. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, jg. 8, pp. 80-89.
- POLS, K. van der (1978). De Alexanderpolder drooggemalen. Schiedam.
- ROEVER, J.G. de (1944). Jan Adriaensz Leeghwater. Amsterdam.
- SCHULZ, E. (1987). De Nederlandse droogmakerijen. R.IJ.P.-rapport 8 abw.
- THURKOW, A.J. (1986). Stoombemaling als kwaliteitsfactor in drie droogmakerijen in de periode 1840-1850. In: Nederlandse Geografendagen, april 1986. Artikelenbundel. Utrecht, pp. 369-375.
- THURKOW, A.J. (1987). De invoering van het centrifugaal stoomgemaal; een 19e-eeuwse vernieuwing. In: Geografisch Tijdschrift, jg. 21, pp. 228-239.
- THURKOW, A.J. (1989). Schaal en kwaliteit; een vergelijking van de droogmaking en ontginning van drie kleinere Friese veenpolders. In: Noorderbreedte, jg. 13, pp. 16-23.
- THURKOW, A.J. (1990). De droogmakerij van Bleiswijk en Hillegersberg, een opmerkelijke onderneming. In: Holland, jg. 22, pp. 33-54.
- VEEN, H.N. ter (1925). De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Amsterdam.
- VRIES Azn., G. de (1876). Het dijks- en molenbestuur in Hollands Noorderkwartier onder de grafelijke regering en gedurende de Republiek. Amsterdam.

Noten

1. Gemeentearchief Alkmaar, Archief Boekelermeerpolder nr. 1 (octrooi Boekelermeer).
2. Als noot 1.
3. Groot Placaetboek, II, 1664, pp. 1698-1705 (octrooi Beemster, 1607).
4. Idem, pp. 1769-1772 (octrooi Starnmeer, 1632).
5. Idem, pp. 1720-1725, 1733-1740 en 1753-1762.
6. Idem, pp. 1725-1730 (octrooi Bijlmermeer, 1622).
7. Algemeen Rijksarchief (ARA), Staten van Holland 1572-1795, nrs. 55 (p. 24), 1592 en 1608.
8. Gemeentearchief Nyefurd, nr. 1493.
9. Rijksarchief Friesland, Resolutieboeken Staten, 1644, 1650, 1657 en 1672, s2d.
10. Idem, 1633, s2d.
11. Bijvoorbeeld octrooi Vierambacht polder (1736). ARA, Staten van Holland 1572-1795, nr. 1690.
12. Groot Placaetboek, VII, 1770, pp. 1631-1633; en idem, VIII, 1795, pp. 1308-1323.
13. Rijksarchief Friesland, Resolutieboeken Staten, nrs. 1779 en 1753, s2d.
14. Zie bijvoorbeeld de ministeriële beschikking voor de Noordmeer d.d. 8-10-1863. Rijksarchief Noord-Holland, Provinciaal Bestuur, werkdossier nr. 299.
15. Streekarchief Waterland, Nieuw Archief Hoogheemraadschap Waterland nr. L 137 (stuk van Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 2-11-1863).
16. Rijksarchief Noord-Holland, Commissie beheer en toezicht over de droogmaking van de Haarlemmermeer nrs. 356, 357, 372 en 399; ARA, Binnenlandse Zaken, 3e Afdeling Waterstaat 1830-1877, nr. 2808.